

Suočavanje s prošlošću

*Dijana Delaye**

Sažetak

Članak analizira proces suočavanja s prošlošću pokušavajući odgovoriti na tri pitanja – što znači suočavanje s prošlošću, kako to učiniti i zašto. Nakon objašnjenja samog pojma, kao primjer zemlje koja je provela sveobuhvatan i uspješan proces suočavanja s prošlošću analizira se Njemačka. Pokušavajući odgovoriti na pitanje zašto se suočavamo s prošlošću, autorica intervjuira Vesnu Teršelič, voditeljicu Documente – Centra za suočavanje s prošlošću, Vesnu Alaburić, odvjetnicu, i Teresu Forcades, benediktinku koja se suočavanjem s prošlošću bavi u svojoj zemlji, Španjolskoj, koja se krajem sedamdesetih godina prošlog stoljeća odlučila za politiku zaborava. Iskustvo Njemačke i Španjolske pokazuje da je suočavanje s prošlošću neizostavan dio *ozdravljenja* svake države nakon sukoba, ali i to da je riječ o procesu koji se ne može *ukalupiti*, već da je za svaku zemlju potreban jedinstveni *tailor-made* koncept. Uspješnost procesa ovisi o tome dolazi li potreba za njim iznutra (od samog naroda), o tome koliko su instrumenti tranzicijske pravde prožeti kulturom naroda te o podršci nacionalnih političkih elita, crkve, medija, znanstvenog kruga i civilnog društva.

Ključne riječi: suočavanje s prošlošću, sudovi, komisije za istinu, griznja sajesti, politička elita, sveučilišta, crkva, mediji, civilno društvo.

Nije lako pamtiti, ali zaborav može biti nemoguć.¹

Dvadeset godina nakon sukoba na području bivše Jugoslavije suočavanje s prošlošću još je uvijek više apstraktan pojam negoli proces u tijeku. Iskustvo Njemačke, gdje je istinsko suočavanje s prošlošću počelo tek krajem šezdesetih, početkom sedamdesetih godina, dakle više od dvadeset godina nakon kraja Drugog svjetskog rata, pokazuje da je riječ o dugotrajnom procesu za koji još uvijek nije kasno ni na ovim prostorima.

* Dijana Delaye doktorska je kandidatkinja na doktorskom studiju Komparativna politika na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.

1 Priscilla B. Hayner, *Neizrecive istine*, Beograd: Samizdat B92, 2003., str. 16

Ipak, takvo obrazloženje nije me zadovoljilo te me potaknulo da pokušam odgovoriti na sljedeća pitanja: kako definiramo pojam suočavanja s prošlošću; kako je proces te kao u Njemačkoj, zemlji iz koje potječe sam pojam; što je s onim zemljama koje odbijaju započeti spomenuti proces? Cilj je putem odgovora na ta pitanja definirati smjernice koji vode uspješnom suočavanju s prošlošću.

Prvo je pitanje – što zapravo znači suočavanje s prošlošću

Suočavanje s prošlošću odnosi se na procese prorade nasilne prošlosti, što znači nasilja prema svim žrtvama bez obzira na njihovu etničku, političku ili drugu pripadnost. Suočavanje s prošlošću zbiva se u određenom društvu na različitim razinama: na onoj osobnog suočavanja, tj. prorade sjećanja i propitivanja vlastite odgovornosti za nasilje; na razini suočavanja s prošlošću u zajednici (među prijateljima, poznanicima, sumještanima, sugrađanima, susjedima itd.); na institucionalnoj razini (uloga međunarodnih organizacija, državne i lokalne vlasti, političkih stranaka, vjerskih zajednica); na razini društva u cijelosti, odnosno javnosti kao skupa građana koji usmjeravaju pozornost na ratna i druga zbivanja iz prošlosti.² Sveobuhvatna je ovo definicija koja uistinu pokriva sve aspekte vrlo kompleksnog i za društvo u cjelini iznimno zahtjevnog procesa.

Sam termin „suočavanje s prošlošću“ vuče svoje korijene od njemačkog termina *Vergangenheitsbewältigung* – savladavanje prošlosti – koji je uveo povjesničar Hermann Heimpel, a potom ga je u svojim govorima među prvima počeo koristiti Theodor Heuss, prvi predsjednik Savezne Republike Njemačke, upozoravajući na „grijech okretanja leđa prošlosti“ – *Sünde des Wegsehens*.

Termin se dakle uvriježio u Njemačkoj nakon Drugog svjetskog rata, ali još uvijek izaziva prijepore.³ Neki smatraju da je netočan jer ono što se dogodilo više ne može biti savladano. Međutim radi idućih generacija moraju se savladati ili preraditi bremenite posljedice prošlih političkih režima.

Spomenuti termin *Vergangenheitsbewältigung* i njemu srodan termin *Vergangenheitsaufarbeitung* – odrađivanje prošlosti – označavali su proces analiziranja i učenja o nacističkim zločinima, a kasnije, nakon pada Berlinskog zida, i preradu iskustava iz komunističke ere. U međuvremenu se engleska inačica, *dealing with the past*, uvriježila kao sinonim za brojna iskustva suočavanja s prošlošću koja su prolazila i još uvijek prolaze zemlje Južne Amerike, Istočne Europe i Afrike.

2 Krno Kardov, Dražen Lalić, Vesna Teršelić, *Suočavanje s prošlošću u Hrvatskoj, Stavovi i mišljenja aktera i javnosti u poraču*, Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću, 2010., str. 14

3 Termin *Vergangenheitsbewältigung* vrlo je teško prevesti a da se pritom ne izostavi dio njegova semantičkog značenja. U tom smislu njegova hrvatska inačica, *suočavanje s prošlošću*, samo donekle ukazuje na sveobuhvatnost procesa koji uključuje savladavanje, prevladavanje, prerađivanje i razračunavanje s prošlošću.

Drugo je pitanje – kako se suočiti s prošlošću

Postoje razni mehanizmi i strategije za suočavanje s prošlošću: suđenje pred domaćim ili međunarodnim sudovima, osnivanje komisija, lustracija ili uklanjanje iz državne službe osoba na osnovi njihove povezanosti s bivšim režimom (tipično za Istočnu Europu), omogućavanje individualnog pristupa dosjeima tajnih službi (Istočna Njemačka), obeštećenje žrtava, izgradnja spomenika i provođenje reformi u vojsci, policiji, sudstvu ili drugdje.⁴

Suđenje pred domaćim sudovima prvi je i najistaknutiji, ali ujedno najteži način koji vodi suočavanju s prošlošću. Mnogi pokušaji da se kazneno gone i kažnjavaju odgovorni za teška kršenja prava u prijašnjim režimima nisu imali velikog uspjeha. Za to postoje dva razloga. Prvi je činjenica da politička tranzicija vrlo često podrazumijeva određeni politički kompromis, a kao posljedica toga bivši diktatori i tlačitelji uživaju neki oblik imuniteta od kaznenog progona. Drugi je razlog oslabljeno posttranzicijsko sudstvo nakon diktature ili represivne vladavine. Suci su nerijetko politički kompromitirani, podmićeni ili plašljivi, a čitav sustav trom i pritisnut teretom nedostatka stručnosti i sredstava.

Upravo zbog nemogućnosti domaćeg sudstva da podnese teret traganja za pravdom i suočavanja s prošlošću međunarodna zajednica upustila se u složen proces razvoja međunarodnoga humanitarnog prava, koji je devedesetih godina doveo do osnivanja dvaju *ad hoc* međunarodnih kaznenih sudova za bivšu Jugoslaviju i Ruandu. Iz istog razloga, neefikasnosti domaćeg sudstva, brojne su zemlje pokušale potaknuti proces savladavanja prošlosti komisijama za istinu, od kojih su najpoznatije one u Latinskoj Americi i Južnoj Africi.

Iskustvo Njemačke – primjer sveobuhvatnog i najuspješnijeg suočavanja s prošlošću

Ovo poglavlje posvećeno je suočavanju s prošlošću u Njemačkoj, s naglaskom na inicijalnom otporu prema cijelom procesu iznutra, ulozi sveučilišta, Crkve i Adenauerove vlade, preokretu nakon Eichmannovog uhićenja, griznji savjesti mladih Nijemaca i konačnom dubinskom procesu suočavanja s prošlošću, koje se odigralo tek sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog stoljeća.

Sam početak suočavanja s prošlošću u Njemačkoj nametnut je izvana, tj. od strane pobjedničkih savezničkih snaga, i počinje međunarodnim sudom u Nürnbergu. Nastavlja se denacifikacijom, također nametnutom izvana, a potom raspravama na intelektualnoj razini i u domeni crkve, dok se samo društvo problemom suočavanja s

4 Priscilla B. Hayner, *Neizrecive istine*, Beograd: Samizdat B92, 2003., str. 28

prošlošću počinje dubinski baviti tek nakon 1968. godine. Kako u svom radu *Vergangenheitsbewältigung in der unmittelbaren Nachkriegszeit* (hrv. „Suočavanje s prošlošću u neposrednom poslijeratnom razdoblju“) ističe prof. dr. sc. Eike Wolgast sa Sveučilišta Heidelberg, „kao da se nakon 1945. godine pokušao postići određeni stupanj normalnosti prije nego što se uopće moglo krenuti u raspravu o prošlosti“.5

Neposredno poslijeratno razdoblje (1945. – 1949.)

Postavlja se pitanje zašto su u Njemačkoj neposredno nakon rata izostali osjećaj krivnje i potraga za uzrocima strahota koje je nacizam prouzročio? Upravo suprotno, većina Nijemaca okrenula se sebi – činjenici da su se našli na ulici, da su izgubili imovinu i položaj u društvu, da su mnogi bili u ratnom zarobljeništvu, a usto se velik broj morao iseliti s istočnih područja. Dakle uz borbu za osiguranje vlastite egzistencije bio je prisutan i proces denacifikacije, sukladno s kojim su Nijemci morali položiti račune o tome što su radili za vrijeme Trećega Reicha. Neki su odlučili šutjeti i nadati se da njihova prošlost neće biti otkrivena, dok su drugi odlučili formalno obznaniti svoj udio u ratu. U svakom slučaju, rijetki su bili oni koji su samoinicijativno krenuli u unutarnji proces razmatranja i suočavanja s vlastitom prošlošću, što se onda reflektiralo i na cijelo društvo.

Upravo pitanjem krivnje bavi se Karl Jaspers 1945. i 1946. godine, naglašavajući pritom da je novi duhovni i moralni početak moguć samo ako mu prethodi *unutarnje pročišćenje pojedinca*. On razlikuje četiri pojma krivnje – kriminalnu, političku, moralnu i metafizičku – kao i posljedice te krivnje, a to su kazna, odgovornost, pokora i obnova te preobrazba ljudske samosvijesti pred Bogom.6

U već spomenutom eseju pod nazivom *Suočavanje s prošlošću u neposrednom poslijeratnom razdoblju* prof. dr. sc. Eike Wolgast postavlja pitanje o tome što su poduzeli predstavnici duhovnih i političkih elita između 1945. i 1948. godine kako bi sebi i njemačkom narodu objasnili nedavnu povijest. Što se zapravo dogodilo – kako se to moglo dogoditi i koji se zaključci iz toga mogu izvući?7

Profesor Wolgast analizira ulogu Crkve i sveučilišta u Njemačkoj nakon Drugog svjetskog rata. To su bile jedine netaknute institucije u sveopćem kaosu. Doduše, i Katolička i Protestantska crkva priklonile su se Hitlerovu režimu i nisu pokazale dovoljno

5 prof. dr. sc. Eike Wolgast, *Vergangenheitsbewältigung in der unmittelbaren Nachkriegszeit*, Sveučilište Heidelberg, izdanje 3/1997. (slobodni prijevod), http://www.uni-heidelberg.de/uni/presse/RuCa3_97/wolgast.htm

6 Karl Jaspers, *Pitanje krivnje*, AGM, 2006.

7 prof. dr. sc. Eike Wolgast, *Vergangenheitsbewältigung in der unmittelbaren Nachkriegszeit*, Sveučilište Heidelberg, izdanje 3/1997. (slobodni prijevod), http://www.uni-heidelberg.de/uni/presse/RuCa3_97/wolgast.htm

kritike, ali nisu niti otvoreno podržavale Treći Reich. S druge strane sveučilišta su doživjela potpunu duhovnu i moralnu kapitulaciju za vrijeme nacizma.

Wolgast analizira i ulogu političara u njemačkom poslijeratnom razdoblju, ističući da su jedini kredibilitet imali oni koji su i sami prošli iskustvo koncentracijskih logora ili su pak završili u emigraciji. Međutim u prilog im nije išla opća izmorenost politikom koju je u tom trenutku osjećao njemački narod.

U neposrednom poslijeratnom razdoblju i Crkva i sveučilište i političari složili su se da je bila riječ o režimu terora, vladavini zločinaca, koji su doveli Njemačku do potpune propasti, a Nijemce do morale deformacije. I dok su u karakteriziranju Hitlerova režima svi bili jednoglasni, zanimljivo je da su objašnjenja razloga zbog kojih je Treći Reich bio moguć bila različita. Treći Reich često se definirao kao nešto neobjašnjivo, demonsko, kao kuga, prirodna katastrofa, mreža u koju bi se čovjek zapleo, ili fantom koji je mamio s ulice.

Jaspers i Adenauer vidjeli su razlog u pruskoj povijesti, militarizmu i ideji poslušnosti, kao i u odbijanju građanskih sloboda. Crkva i kulturne elite prigrllile su objašnjenje da razlozi leže u procesu sekularizacije, koji je preusmjeravao pozornost s Božjeg na materijalno, odnosno da u osnovi svega leži duh individualističkog liberalizma. Istodobno, ljevičari su u svom duhu inzistirali na socijalno-ekonomskom objašnjenju, sukladno s kojim Hitler nije ništa više nego sluga kapitalizma. I konačno, povjesničari su se većinom okrenuli teoriji da su pravi razlog rata Versajski ugovor i poniženje Nijemaca nakon Prvog svjetskog rata. Tomu u prilog ide i činjenica da zapadne sile nisu učinile ništa da zaustave Hitlera u početnoj fazi, već su s njim čak i pregovarale.⁸

Zanimljivo je međutim da su crkve, sveučilišta i političke stranke bili vrlo blagonakloni prema sebi i nisu pokazali dovoljno samokritike za svoju ulogu u Trećem Reichu. Jedino u poslijeratnoj izjavi *Evangelistische Kirche in Deutschland* Protestantske crkve, koja je nastala kao rezultat pritiska delegacije predstavnika Evangeličke crkve iz inozemstva, možemo pročitati: „Priznajemo da smo pred Bogom Milosti i mi krivi za zločine koje je naš narod počinio nad Židovima zato što smo šutjeli i nismo ništa poduzeli.“⁹

Sveučilišta su pak šutjela kao zalivena o svojoj ulozi za vrijeme nacizma. Nije bilo čak ni jasnih poziva znanstvenicima i književnicima u emigraciji da se vrate u domovinu. Time su se institucije na neki način solidarizirale s učestalim stavom većine njemačkog stanovništva, koje je ponavljalo: „Nismo ništa znali o zločinima. Nismo mogli ništa učiniti.“

Nijemcima je samoobranu olakšala Goebbelsova propagandna mašinerija koja im je ponavljala da taj rat nije rat, da ga je povela sudbina, a ne Njemačka, i da je za Nijem-

8 Ibid.

9 Hannah Arendt, *Eichmann u Jeruzalemu*, Politička kultura, Zagreb, 2002., str. 271

ce, koji moraju uništiti svoje neprijatelje kako ne bi sami bili uništeni, to pitanje života ili smrti.¹⁰

Zanimljivo je također kako se u neposrednom poslijeratnom političkom diskursu u Njemačkoj izbjegavalo koristiti riječi Židov ili Holokaust. Govorilo se o masovnim ubojstvima i antisemitskoj ideologiji, ali ne i o proganjanju Židova.¹¹

Zaključno, u neposrednom poslijeratnom razdoblju i oni rijetki Nijemci koji su odlučili suočiti se s prošlošću i vlastitom krivnjom relativizirali su svoju krivnju onime što su saveznici činili pri kraju rata – bombardiranjem njemačkih gradova i dopuštanjem prisilnog iseljavanja njemačkog stanovništva s istočnih područja. U Nürnbergu se, uostalom, sudilo samo pobjednicima, što je bio očit primjer pobjedničke pravde. Brojni Nijemci osjećali su se žrtvama te su išli toliko daleko da su se mnogi počeli uspoređivati sa Židovima.

I dok je unutar njemačkog stanovništva prvobitno izostalo suočavanje s prošlošću i bavljenje vlastitom krivnjom, godine 1949., uspostavom nove demokratske države, osnovane su snažne institucije koje su odlučno zatvorile vrata bilo kakvoj mogućnosti povratka nacizma i nacionalističkih ideja. Za to su zaslužni ustavnopravno razgraničenje s razdobljem nacionalsocijalizma te uvođenje političkog pluralizma. Prema njemačkom ustavu, ako jedna stranka dobije dvije trećine u parlamentu, izbori se poništavaju, što je izravna posljedica povijesnog tereta.

Razdoblje nakon 1958.

U nešto kasnijem razdoblju, tj. za vrijeme blokovske podjele svijeta, Treći Reich odjednom se našao u sjeni sovjetskog imperija.¹² U tom duhu toleriran je i problematični kadrovski kontinuitet, tj. činjenica da je velik broj nositelja dužnosti za vrijeme Hitlerova režima nastavio raditi u državnoj službi i u poslijeratnom razdoblju, prošavši samo kroz površni proces denacifikacije.

O tome neveliko piše i Hannah Arendt, naglašavajući da je tek s uhićenjem Eichmanna 1960. godine otpočelo *čišćenje* državne službe od bivših nacista ili pak simpatizera nacističkog režima te će uslijediti ozbiljna suđenja *ubojicama u svojim redovima*. Arendt ističe: „Eichmannovo uhićenje pokrenut će prvi ozbiljan napor Njemačke da pred sud izvede barem one koji su bili izravno uključeni u umorstva [...] Rezultati su bili zapanjujući [...] Jedan za drugim brzo je uhićena većina članova takozvane Eichmanno-

10 Ibid., str. 54

11 prof. dr. sc. Eike Wolgast, *Vergangenheitsbewältigung in der unmittelbaren Nachkriegszeit*, Sveučilište Heidelberg, izdanje 3/1997. (slobodni prijevod), http://www.uni-heidelberg.de/uni/presse/RuCa3_97/wolgast.htm

12 Ibid.

ve specijalne jedinice, iako su dokazi protiv njih u Njemačkoj bili objavljeni godinama prije, u knjigama i novinskim člancima, ni jedan jedini nije mislio da treba živjeti pod lažnim imenom. Prvi put nakon svršetka rata njemački je tisak bio pun izvještaja o suđenjima nacističkim zločincima, masovnim ubojicama, a oklijevanje mjesnih sudova da pokrenu sudski postupak očitivalo se jedino u fantastično blagim kaznama odmjerenim optuženima [...] Malo je nadanja će se stvari sada promijeniti, iako je Adenauerova vlada bila prisiljena izbaciti iz pravosuđa više od stotinu i pedeset sudaca i tužitelja, zajedno s mnogim policijskim službenicima s više nego kompromitirajućom prošlošću [...].¹³

Zapanjujuće je da je Središnja služba za istraživanje nacističkih zločina osnovana tek 1958. godine, a još više da je njezin rad shvaćen ozbiljno i pretočen u suđenja tek nakon uhićenja Eichmanna u svibnju 1960. godine. Zapanjujuće je i to da su se zločinci osjećali toliko sigurno u poslijeratnoj Njemačkoj da se nisu trudili niti sakriti. Da pravo suočavanje s prošlošću počinje tek petnaest godina nakon rata, tj. šezdesetih godina, razvidno je i iz činjenice da su novine počele ozbiljno pratiti suđenja nacističkim zločincima upravo tada.

Arendt ipak priznaje: „Barem su jedne njemačke novine, *Frankfurter Rundschau*, postavile sebi očito pitanje, koje je odavno trebalo postaviti: Zašto su šutjeli toliki ljudi kad su morali znati, na primjer, za prošlost glavnog tužitelja – i iznijele još očitiji odgovor: ZATO ŠTO SU SE I SAMI OSJEĆALI KRIVIMA.“¹⁴

Upravo o tom osjećaju krivnje govori knjiga Petera Sichrovskog pod nazivom *Schuldig geboren, Kinder aus Nazifamilien*. Riječ je o intervjuima koje je autor vodio s osobama koje potječu iz nacističkih obitelji, tj. čiji su preci imali aktivnu ulogu za vrijeme Hitlerova režima. Zanimljivo je da se gotovo u svakom od četrnaest intervjuja spominje prošlost. Ona je element koji uništava cijele obitelji. Neki ističu da je treba zaboraviti, drugi bježe od nje, treći smatraju da je treba savladati.

Za zaborav se najčešće odlučuju oni koji nemaju previše moralnih problema s prošlošću svojih predaka, već smatraju da su njihovi roditelji izabrali sustav za koji su vjerovali da je najbolji za Njemačku u danom trenutku. Oni bi učinili isto. Jedino za čim žale jest to što se prošlost ne da zaboraviti i što ona ne da mira obitelji.¹⁵ Zanimljivo je da ti isti ne žale za tim što žive u zemlji koja se odlučila za nacizam i holokaust, već za činjenicom što žive u zemlji koja je izgubila rat.

Za istu opciju, opciju zaborava, odlučuju se i ljevičari koji pak smatraju da se Njemačka dovoljno bavila prošlošću i da je vrijeme da se okrene pitanjima poput zaštite okoliša i zabrane atomske energije.

13 Hannah Arendt, *Eichmann u Jeruzalemu*, Politička kultura, Zagreb, 2002., str. 18-20

14 Ibid., str. 22

15 Peter Sichrovsky, *Schuldig geboren, Kinder aus Nazifamilien*, Verlag Kiepenheuer & Witsch, Köln, 1987., str. 69

Za bijeg se pak odlučuju oni koji se ne mogu pomiriti s prošlošću svojih roditelja. Oni ne mogu shvatiti postupke svojih roditelja, gnušaju se nad njihovim djelima i pitaju se kako su se, nakon svega, uopće mogli odlučiti imati djecu. Oni čine sve kako bi uništili svoje obitelji ili pobjegli od njih. Razvidno je da se mnogi i sami smatraju žrtvama ili se čak s njima identificiraju.

Potomci o prošlosti svoje obitelji saznaju u školi ili iz knjiga. I zapravo, najspremnijim za *kopanje po prošlosti* pokazuju se unuci bivših nacista – dakle treća generacija. Generacija je to bez straha, nepotrebnih obzira, koja nema tako duboko ugrađen osjećaj poštovanja prema autoritetima.

U nizu razgovora ističe se uloga obrazovanja nakon Drugog svjetskog rata. Sukladno s iskazima, neposredno po završetku rata, tema nacizma i nacističkih zločina nije se previše razmatrala. Ako nije bilo potrebe za intervencijom, tema se nastojala izbjeći. Ipak, svaki pokušaj veličanja nacionalsocijalizma oštro se osuđivao. Nakon 1959. godine počinje ozbiljno uvođenje spomenute tematike u škole, pri čemu važnu ulogu imaju profesori povijesti. Međutim i samim profesorima, posebno na sveučilištima, odriješene ruke dane su tek sedamdesetih godina, kada zapravo i počinje pravo savladavanje prošlosti u Njemačkoj.

Knjiga Petera Sichrovskog govori o drugom naraštaju Nijemaca nakon Drugog svjetskog rata i njihovu savladavanju prošlosti. Oni su ti koji u velikom broju počinju osjećati grižnju savjesti koja je, kako to kaže Eichmann, i njega prizvala na predaju. Hannah Arendt navodi Eichmannovo objašnjenje, koje je dao u Izraelu: „Prije približno godinu i pol dana (tj. u proljeće 1959.), čuo sam od jednog znanca koji se upravo vratio iz Njemačke da je dio njemačke mladeži obuzeo osjećaj krivnje [...] i ta činjenica postala je najvažnija točka mog unutarnjeg života, oko koje su se iskristalizirale mnoge misli. To je razlog što nisam bježao [...] kad sam saznao da mi je potjera za petama [...] osjećao sam da više nemam pravo nestati. To je i razlog zašto sam, u obliku pismene izjave, na početku ovog suđenja [...] ponudio da se javno objesim. Htio sam dati svoj prilog skidanju tereta krivnje s njemačke mladeži jer ti mladi ljudi uostalom nisu nimalo krivi za događaje i postupke svojih očeva tijekom proteklog rata.“¹⁶

Hannah Arendt s podosta sumnje gleda na razvikane osjećaje krivnje mladih Nijemaca: „Ako nisi učinio ništa loše, vrlo je ugodno osjećati se krivim: kako plemenito! No prilično je teško i zacijelo mučno priznati krivnju i pokajati se. Njemačka je mladež, sa svih strana, u svim slojevima društva, okružena ljudima na vlasti koji su doista vrlo krivi, ali nemaju osjećaj krivnje. Zbog takva bi stanja stvari normalno trebalo osjećati srdžbu, no to bi moglo biti opasno – ne po život opasno, ali za karijeru svakako.“¹⁷

16 Hannah Arendt, *Eichmann u Jeruzalemu*, Politička kultura, Zagreb, 2002., str. 223

17 Ibid., str. 231

Razvidno je da Nijemci sa stvarnim procesom suočavanja s prošlošću počinju sa zakašnjenjem. Kao da se čekalo da prođe vrijeme, da naraštaj koji je izravno sudjelovao u nacističkom režimu fizički ode; da se Njemačka gospodarski oporavi, da se društvo denacificira iznutra te demokratizira prema zapadnjačkom obrascu, da se država i nacija etabliraju u europskoj zajednici; da se stvori neopterećeni naraštaj demokratskih pogleda.

Vesna Teršelič, voditeljica centra Documenta, kaže kako su u tom procesu bila ključna dva politička događaja – znameniti postupak Willyja Brandta koji je pokajnički kleknuo u Varšavi. To je gesta koja je, prema svim istraživanjima, imala velik utjecaj upravo na Nijemce i njihovo razračunavanje sa svojom nacističkom prošlošću.¹⁸

Nakon njega, drugi ključni trenutak predstavlja govor predsjednika Richarda von Weizsäckera iz 1985. godine, kaže Teršelič, kad je, dodatno šokiravši javnost preuzimanjem odgovornosti za zločine i isprikom za zločine nad Židovima, prvi put spomenuo Poljake, Sovjete, Rome, ali i proganjane socijalne skupine te homoseksualce i duševne bolesnike.¹⁹ Taj govor najpoznatiji je po rečnici: 8. *Mai war ein Tag der Befreiung*.²⁰

Njemačka je shvatila važnost pomirenja, kako sa svojom prošlošću, tako i sa zemljama s kojima je bila u sukobu, te je donijela, do danas, najdalekosežnije i najobuhvatnije programe obeštećenja, paket domaćih zakona, a uključila je i međunarodne ugovore sa stranim državama kako bi se obeštetile žrtve nacističkih zločina. U proteklih pedeset godina Njemačka je žrtvama i obiteljima ubijenih isplatila više od šezdeset milijardi dolara u gotovini.²¹

Zanimljivo je da su odštete vrlo brzo ispunile svoju ulogu. Nisu izravno vodile pomirenju, ali su smirivale napetosti među državama. Primjerice Hannah Arendt ističe da je predsjednik vlade Izraela Ben-Gurion na početku suđenja Eichmannu dobro kalkulirao s ocjenama Adenauerove vlade, govoreći da Izrael ne smatra Adenauera odgovornim za Hitlera. Razlog takvom stanju, prema Arendt, jest činjenica da je do 1960. godine Savezna Republika Njemačka, iako nije priznala Državu Izrael, platila Izraelu sedamsto trideset i sedam milijuna dolara odštete; te će uskoro i Izrael prestati pokušavati ishoditi dugoročni zajam od Zapadne Njemačke.²²

Zaključno, razvidno je da su nakon suđenja nacističkim vođama Nijemci prihvatili presude i rekli da je „pravda zadovoljena“. Dugo nakon toga nisu željeli govoriti

18 Vlado Vurušić, „Najvažnija njemačka bitka“, *Jutarnji list*, 8. svibnja 2010.

<http://www.jutarnji.hr/template/article/article-print.jsp?id=760495>

19 Ibid.

20 Weizsäcker-Rede 1985: “8. Mai war ein Tag der Befreiung”, Spiegel Online, Politik, <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/weizsaecker-rede-1985-8-mai-war-ein-tag-der-befreiung-a-354568.html>

21 Priscilla B. Hayner, *Neizrecive istine*, Beograd: Samizdat B92, 2003., str. 247

22 Hannah Arendt, *Eichmann u Jeruzalemu*, Politička kultura, Zagreb, 2002., str. 18

o svojoj prošlosti. Potreba za normalizacijom života, gospodarskim oporavkom, denacifikacijom, demokratizacijom društva dobiva prednost nad stvarnim suočavanjem s prošlošću.

Prijelomni trenuci početak su sustavnog bavljenja nacističkom prošlošću u školama krajem pedesetih godina, 1960. godina, uhićenje Eichmanna, 1970. i 1985. godina, značajni iskoraci političkih lidera – kancelara Brandta i predsjednika Weizsäckera, kao i 1986. i 1987. godina te rasprava među intelektualcima „Der Historikerstreit“. Hannah Arendt ističe ulogu koju vlade imaju u procesu suočavanja s prošlošću: „Svaka vlada preuzima na sebe političku odgovornost za djela i nedjela svoje prethodnice, a svaki narod za djela i nedjela prošlosti.“²³

Iako u zakašnjenju, proces suočavanja s prošlošću u Njemačkoj je najobuhvatniji do sada. Da je uspješan, pokazuje i činjenica da se svako veličanje nacizma, negiranje ili umanjivanje Holokausta, isticanje bilo kakve nacističke simbolike ili fotografija njezinih vođa kažnjavaju zatvorom, dok su filmovi iz vremena Trećeg Reicha, poput najveće dive tadašnjeg filma Leni Riefenstahl, zabranjeni, odnosno mogu se vidjeti tek na muzejskim projekcijama uz stručno tumačenje. Riječ je o procesu koji je integriran – od ustava i preko školstva u sve pore njemačkoga društva, i još uvijek je u tijeku.

Prvo poglavlje posvećeno je pitanju što zapravo znači suočavanje s prošlošću.

Drugo poglavlje ponudilo je odgovor na pitanje kako se suočiti s prošlošću.

A treće pitanje glasi – zašto se suočavati s prošlošću? Je li to nužno?

*Ako odabere da pamti, ako prizna da je nemoguće zaboraviti te događaje, zemlja će biti sposobnija izgraditi stabilniju budućnost, bit će manje izgleda da je ugroze trvenja i sukobi koji bi izronili iz sjenka tajanstvene prošlosti.*²⁴

Kada država odluči reagirati na kršenje prava u prošlosti, ona za to može imati više ciljeva: kažnjavanje počinitelja, utvrđivanje nepobitnih činjenica, odavanje poštovanja žrtvama i, konačno, sprečavanje budućih zločina. Uz glavne ciljeve, mogu postojati i drugi razlozi zbog kojih se zemlja upušta u složeni proces suočavanja s prošlošću, a to su: poticanje međunacionalnog ili nacionalnog pomirenja, smanjenje sukobljavanja oko prošlosti, isticanje brige nove vlade za ljudska prava i stjecanje naklonosti međunarodne zajednice.²⁵

Činjenica je da su u zemljama u kojima su se sukob i nasilje zakuhavali i ciklično obnavljali nakon više godina ili pokoljenja osnovni razlog najčešće bile temeljne razlike

23 Ibid., str. 273

24 Priscilla B. Hayner, *Neizrecive istine*, Beograd: Samizdat B92, 2003., str. 339

25 Ibid. str. 27

u percepcijama prošlosti. Priscilla B. Hayner kao primjere navodi palestinsko-izraelski sukob i dubinu mržnje koja je izbila između Srba i njihovih susjeda.²⁶

Uistinu, događanja na području bivše Jugoslavije govore u prilog potrebi za suočavanjem s prošlošću jer je upravo zatomljena prošlost devedesetih godina prošlog stoljeća ponovno isplivala na površinu i postala oružje u rukama političkih manipulatora. Problem je u tome što se isti obrazac ponašanja nastavlja i nakon devedesetih.

Neizliječene rane društva i pojedinačnih žrtava mogu se nastaviti produbljivati dugo nakon prestanka borbi ili okončanja represivnog režima. Suočavanje s prošlošću za zemlju znači obnavljanje prekinutih veza između etničkih, religijskih, regionalnih ili političkih skupina, između susjeda, ali i političkih stranaka. Priscilla B. Hayner smatra da je cilj cijelog procesa iscjeljenje društva, koje bi se moglo nazvati pomirenjem – pomirenjem društva sa svojom prošlošću i međusobno pomirenje skupina.²⁷

Knjiga Priscille B. Hayner nosi naziv *Neizrecive istine* i bavi se većinom komisijama za istinu. Poglavlja knjige pokušavaju odgovoriti na pitanja: Što je istina? Istina protiv pravde – je li to trampa? U biti svega leži potraga za istinom, koja oslobađa.

Međutim odvjetnica Vesna Alaburić, koja ima dugogodišnje iskustvo u radu s Haškim tribunalom, upozorava na to da je upravo potraga za istinom najproblematičniji trenutak u cijelom procesu. Ona smatra: „Ne postoji istina s velikim „I“. Ne postoji jedna istina (npr. o tome što se dogodilo na području bivše Jugoslavije) koju bi mi ili bilo tko drugi morali nametnuti drugima kao apsolutnu istinu. Postoje samo različita viđenja istog događaja i mislim da moramo dati pravo drugoj strani da drugačije percipira događaje. Moramo pokušati shvatiti iste događaje sa stajališta druge strane. Treba valorizirati činjenicu o postojanju različitih istina.“²⁸

Alaburić je jednako skeptična kada instrumenti tranzicijske pravde poput Haškog tribunala ili komisija za istinu tvrde da traže istinu: „Mislim da je cijeli nastup Haškog suda – mi tražimo istinu o onome što se dogodilo na području bivše Jugoslavije – bio pogreška. Nije zadaća suda da traži istinu, niti sud to može [...] Istodobno, grozim se same riječi komisija za istinu. Po kojim kriterijima, po kojoj logici?“²⁹ Alaburić međutim nema ništa protiv komisija koje bi se bavile pomirenjem: „Ovdje je riječ o nečem drugom, drugoj konotaciji. Pomirenje znači pokušati razumjeti onog drugog, priznati drugom pravo na istinu. Mediji bi također trebali raditi na širenju razumijevanja među ljudima, pa onda i na individualnoj razini [...] jer ne možete željeti pomirenje na razini naroda ili država ako ne gradite društvo u kojem bi individualni odnosi bili slični tomu.

26 Ibid., str. 225

27 Ibid., str. 188

28 Razgovor s Vesnom Alaburić od 23. svibnja 2014., Zagreb

29 Ibid.

Naime ako mi međusobno ne živimo tako da se pokušavamo razumijevati (u životnom okruženju), onda takvo nešto ne možemo očekivati na nacionalnoj razini.³⁰

Ono što je iznimno važno jest činjenica da Alaburić smatra da se na suočavanje s prošlošću u jednom trenutku treba staviti „točka na i“. Neprestano kopanje po prošlosti također nikome ne koristi: „Mislim da je najvažnije da ljudima budu dostupni podaci. Uvijek će biti onih koji će to interpretirati na način koji nećete moći racionalno shvatiti. Međutim mislim da će ipak većina ljudi uz potrebne podatke razumjeti što se dogodilo na ljudski, humani, civilizirani način i da će shvatiti da je nedopušteno i nešto što su počinili pripadnici vlastitog naroda.“³¹

Iskustvo Španjolske – primjer politike zaborava

Mnoge se zemlje nisu u stanju suočiti s prošlošću odmah po završetku sukoba. Neke, poput Mozambika, izaberu alternativne metode savladavanja prošlosti, tj. tradicionalne iscjelitelje; druge se pak, poput Kambodže, odluče za politiku pomirenja u duhu budizma, koji propovijeda da pomirenje ne istiskuje pravdu ili odmazdu.

Najbolji je primjer *politike zaborava* ili *odloženog pristupa suočavanju s prošlošću* na europskom kontinentu Španjolska, gdje se političkom odlukom donesenom nakon smrti diktatora Francisca Franca odustalo od problematiziranja zločina u njihovu građanskom ratu. Umjesto da formira komisiju za istinu kako bi se pomirila s ratnim zločinima, politička ljevica i desnica nakon smrti Franca 1975. godine usvojile su Pakt zaborava, koji je dao pravnu osnovu Zakonu o amnestiji.

Tek trideset i dvije godine nakon Francove smrti socijalistička vlada na čelu s Joséom Luisom Zapaterom predložila je Zakon o povijesnom pamćenju kako bi se odala počast Građanskom ratu. Nakon duge rasprave u parlamentu spomenuti je zakon i usvojen 2007. godine. U njegovu su konačnu verziju naposljetku uvršteni osuda Francova režima, obveza za lokalne vlasti, institucije i privatne osobe da povuku obilježja frankističkog režima, kao i ona koja uzdižu Građanski rat, zabrana bilo kakvih manifestacija ispred Francova muzeja-bazilike u Dolini palih, priznanje i proširenje prava osoba koje su pretrpjele nasilje i progon tijekom Građanskog rata i diktatore i slično.³² Činjenicu da je Španjolska niz godina imala *politiku (kolektivne) amnezije*³³ mnogi objašnjavaju iscrpljenošću zemlje opterećene dugogodišnjim građanskim ratom (iako je Španjolska i u Prvom i u Drugom svjetskom ratu bila neutralna) i potrebom za okre-

30 Ibid.

31 Ibid.

32 Kruno Kardov, Dražen Lalić, Vesna Teršelić, *Suočavanje s prošlošću u Hrvatskoj, Stavovi i mišljenja aktera i javnosti u poraću*, Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću, 2010., str. 19, fusnota 33

33 Ibid., str. 19

tanjem budućnosti. Nakon Francove smrti zemlja je i dalje bila podijeljena i smatralo se da bi kopanje po recentnoj i bolnoj prošlosti bilo kontraproduktivno.

Suočavanjem s prošlošću u Španjolskoj aktivno se bavi Teresa Forcades, časna sestra benediktinka.³⁴ Kao pripadnica Crkve, smatra da bi ona trebala igrati značajniju ulogu u procesu suočavanja s prošlošću. „U Španjolskoj je danas jedna od gorućih tema i Građanski rat. Problem je što znamo da je za vrijeme Francove diktature pogubljen velik broj ljudi, a mi još uvijek ne znamo ni gdje su pokopani. Obitelji žele da se provede istraga i pronadu posmrtni ostaci, a Crkva ne pomaže u tom procesu jer je za vrijeme Francove vladavine podržavala fašiste. Smatram da bi u ovom slučaju trebala kao prvo priznati da je podupirala Francovu zločinačku diktaturu i za to zatražiti oprost. Kao drugo, trebala bi učiniti sve da pomogne obiteljima u pronalaženju posmrtnih ostataka svojih bližnjih, i u onim slučajevima kada žrtve nisu katolici jer to nije bitno. Bitno je da je riječ o ljudskim žrtvama koje su stradale za vrijeme diktature koju je Crkva podržavala, što se nikako nije smjelo dogoditi.“

Forcades naglašava da sve žrtve trebaju imati isti tretman i smatra da to mora biti stav Crkve. „Prošlog svibnja ili lipnja u Španjolskoj Crkva je organizirala veliku ceremoniju za pet stotina žrtava Građanskog rata. Ali to su sve bile žrtve samo s jedne strane, fašisti koje su pogubili republikanci. Katolici koji su pogubljeni s druge strane nisu uključeni. Ja sam se tomu javno usprotivila te sam o tome i pisala. Zbog toga mi je biskup iz dijeceze u kojoj se održala ceremonija zabranio da govorim u spomenutoj dijecezi.“

Upitana kako gleda na činjenicu da dio Španjolaca posjećuje Dolinu palih i ostavlja cvijeće na Francovu grobu, Forcades odgovara: „Smatram da je to skandal, osobito što je riječ o Benediktinskom redu kojem i sama pripadam. Riječ je o spomeniku koji je načinio Franco, dakle fašisti, i to uz pomoć samih zatvorenika, mahom republikanaca, koji su korišteni kao radna snaga. Mnogi su zbog napornog rada ondje izgubili živote. Nezamislivo je da benediktinci obavljaju euharistiju iznad Francova groba. Ja se tomu protivim. Mislim da grob treba biti premješten i da se cijelo zdanje treba pretvoriti u spomenik žrtvama koje su pale u ime pravde.“

„Postavlja se pitanje kako je to moguće u Španjolskoj. Razloge treba tražiti u činjenici da tranzicija iz diktature u demokraciju u Španjolskoj nije bila onakva kakvom je mnogi opisuju. Ona je bila dirigrirana od strane vojske. Kad je Franco umro 1975., otvorila se mogućnost rada na novom ustavu. Međutim, Ustav iz 1978. napisan je uz prijetnju pušaka. Španjolci su tek nedavno saznali da je vojska prijetila vojnim udarom

34 Časna sestra Teresa Forcades bila je glavna zvijezda ovogodišnjeg festivala alternative i ljevice FALIŠ, na kojem je gostovala u rujnu ove godine. S autoricom članka razgovarala je o suočavanju s prošlošću u Španjolskoj.

ukoliko određene stavke ne budu unesene u novi ustav. Tako se ne piše ustav u demokraciji i zbog toga se ja zalažem za novi ustav.“

Forcades komentira i spomenuti Zakon o povijesnom pamćenju. „Riječ je o zakonu koji nije dio Ustava. Zakon je usvojen, ali nikad nije proveden jer je trebalo osigurati financijsku pomoć za iskopavanje posmrtnih ostataka. Naime sukladno sa zakonom svaki je grad trebao odvojiti sredstva za pomoć žrtvama Francove diktature, a do toga nije došlo. Tomu se protive Pučka stranka i Crkva.“

Iz svega navedenog razvidno je da je španjolsko društvo još uvijek duboko podijeljeno i da nerazriješena povijest još uvijek izaziva razdor u društvu. Primjer Španjolske također pokazuje da je suočavanje s prošlošću moguće jedino kada se u njega uključe svi društveni akteri – političke elite, civilno društvo, mediji, znanstvena zajednica i Crkva. Za civilno društvo, te donekle i medije, moglo bi se reći da su odradili svoju ulogu u rasvjetljivanju nedjela Francove diktature i pomoći žrtvama, ali istim se ne mogu pohvaliti političke elite i Crkva.

Sve dok vladajuća politička stranka ne podrži implementaciju Zakona o povijesnom pamćenju, provedbe neće biti ni na lokalnoj razini. Isto tako, dok Crkva ne prihvati svoju odgovornost i jednakost svih žrtava, do suočavanja s prošlošću u Španjolskoj neće doći. Pomoć ne dolazi ni iz znanstvenih krugova, koji su skloni veličanju demokracije u Španjolskoj, zaboravljajući pritom kako je ona utemeljena.

Zbog svega navedenog Ujedinjeni su narodi u rujnu 2013. zatražili od Španjolske da poništi Zakon o amnestiji iz 1977. godine, smatrajući da bi procesuiranje zločina iz Francove ere označilo početak aktivnijeg suočavanja s prošlošću u Španjolskoj. Taj političaj međunarodne zajednice nužan je kako bi došlo do barem malog pomaka u smjeru suočavanja s prošlošću u Španjolskoj. Međutim iskustva pokazuju da istinsko suočavanje s prošlošću započinje tek onda kada potreba za njim dođe iznutra, tj. od samog naroda. U Španjolskoj, koja se laganim koracima oporavlja od ekonomske krize i koja još uvijek ima pučane na vlasti, izgledno je da će društveni rascjep stvoren Građanskim ratom još neko vrijeme ostati bolna stvarnost.

Smjernice za uspješno savladavanje prošlosti

Vesna Teršelić, voditeljica Centra za suočavanje s prošlošću, kao primjer uspješnog procesa suočavanja s prošlošću navodi Čile te ističe: „Ovdje se radi o temeljitom pristupu koji je uključivao rad čak triju komisija. Međutim nedavno sam razgovarala s Robertom Bačić, koja je već za vrijeme diktature podržavala žrtve, radila u prvoj Komisiji, kao i na ostvarenju preporuka iste. Nazvala me nakon otvaranja izložbe vezova u Santiagu. Rekla mi je da je imala uvid u to da je to što radimo besmisleno. Naime u Čileu su bile tri komisije i sada, danas, istraživanja javnog mnijenja još uvijek pokazuju

da trećina ljudi ne vjeruje da su se za Pinochetove vladavine dogodili zločini. Rekla mi je da je plakala cijelu noć. Ujutro se probudila i odlučila da će nastaviti raditi svjesna da njezin rad ne može polučiti uspjeh.³⁵

Ovaj primjer najbolje pokazuje koliko je suočavanje s prošlošću kompleksan proces. U slučaju Čilea instrument tranzicijske pravde koji je potaknuo suočavanje s prošlošću komisije su za istinu, koje su se u novije doba, uz međunarodne kaznene sudove, nametnule kao najznačajniji instrumenti u procesu savladavanja prošlosti.

Primjer Njemačke, zemlje koja je provela najobuhvatniji i najuspješniji proces suočavanja s prošlošću do sada, pokazuje da se prošlost može istinski prevladati tek kada potreba za istim dođe od samog naroda i kada se u sam proces uključe svi društveni akteri. Naime neposredno nakon rata ni sveučilišta, ali ni Crkva, ni politički vrh nisu se mogli riješiti repova iz nacističke prošlosti i kao takvi nisu odigrali ključnu ulogu ni u suočavanju ni u razračunavanju s nacističkom prošlošću. Mediji su se također dosta kasno aktivirali.

Za Nijemce je bila važna rasprava o uzrocima rata budući da se u početku na cijeli rat gledalo kao na nešto apstraktno i neobjašnjivo. Tek je s vremenom i nakon puno rasprave prihvaćeno da rat nije nešto nametnuto Njemačkoj (kako je to Eichmann tvrdio do svoje smrti), već da je došao iznutra, iz srži njemačkog društva. Suđenja u Nürnbergu, denacifikacija i ostale mjere uvedene od strane saveznika nisu bile dovoljne. Spoznaja o krivnji trebala je doći od samih Nijemaca. U procesu koji je slijedio ključnu ulogu odigrali su intelektualci, političari, a nije izostao ni kontinuirani rad vlada, kako na nacionalnoj, tako i na lokalnoj razini.

S druge strane Španjolska se po izlasku iz Građanskog rata odlučuje za politiku prešućivanja. Kao što članak pokazuje, pritisak međunarodne zajednice izostat će sve do današnjih dana, a Ustav sastavljen pod pritiskom pušaka ni jedna politička opcija neće niti pokušati ozbiljnije osporiti. Ni Crkva do današnjih dana ne zauzima stav da su sve žrtve jednake i kao posljedica cijele situacije španjolsko društvo do današnjih će dana ostati podijeljeno.

Društveni akteri, poput političara i Crkve, nisu odradili svoj dio posla, ali jedno je sigurno – da španjolski narod u cjelini osjeća potrebu za dubljom preradom prošlosti, i političari i Crkva popustili bi pod pritiskom.

Ipak, bilo bi nepravedno prema Španjolcima izvući zaključak da nisu zainteresirani za svoju prošlost i žrtve Građanskog rata. Možda je istini bliža teza da brojni tekući problemi, poput velike ekonomske krize, uvijek dobiju prednost pred mračnom prošlošću. Potreba za stabilnošću i rješavanjem egzistencijalnih problema svaki put prevlada.

35 Razgovor s Vesnom Teršelič, 20. svibnja 2014., Zagreb

I konačno, neovisno o tome hoćemo li se s poviješću suočavati, hoćemo li je savladavati, prevladavati, prerađivati ili se s njom razračunavati, važno je da se njome bavimo. Važno je da ozbiljnost cijelog procesa shvati društvo u cjelini te da im u tome pomognu svi društveni akteri. Međutim kad je politika pomirenja putem prešućivanja odraz široke javnosti, tada to treba prihvatiti i međunarodna zajednica. Ona može poticati državu na suočavanje s prošlošću, čak i nadgledati odvijanje procesa na pošten i dobronamjieran način, ali ne smije nametnuti započinjanje procesa za koji određena država nije spremna.

Naime iskustva pokazuju da proces suočavanja s prošlošću istinski započinje tek kad potreba za njim dođe iznutra (od samog naroda) te kada su instrumenti tranzicijske pravde prožeti kulturom naroda kojem su namijenjeni. Uspješnost procesa ovisi o podršci nacionalnih političkih elita, podršci crkve, podršci medija, podršci civilnog društva.

Univerzalnog recepta za suočavanje s prošlošću nema. Svaka zemlja treba pronaći svoj put. Međutim ono čemu treba težiti otvoreno je suočavanje s prošlošću koje se temelji na provjerljivim podacima, koje teži pomirenju, razumijevanju druge strane, koje ne nameće svoju percepciju istine drugima, koje ne inzistira na pokajanju, nego na tome da mlade generacije shvate što se događalo i da se to više ne ponovi. Cilj je suočavanje s prošlošću koje će se preslikati na sadašnjost na način da počinjene pogreške prošlosti postanu univerzalno neprihvatljive.

Literatura

Arendt, Hannah, *Eichmann u Jeruzalemu*, Politička kultura, Zagreb, 2002.

Hayner, Priscilla B., *Neizrecive istine*, Beograd: Samizdat B92, 2003.

Jaspers, Karl, *Pitanje krivnje*, AGM, 2006.

Kardov, Kruno; Lalić, Dražen; Teršelič, Vesna, *Suočavanje s prošlošću u Hrvatskoj, Stavovi i mišljenja aktera i javnosti u poraću*, Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću, 2010.

Razgovor s Vesnom Teršelič, 20. svibnja 2014., Zagreb

Razgovor s Vesnom Alaburić, 23. svibnja 2014., Zagreb

Razgovor s Teresom Forcades, 7. rujna 2014., Šibenik

Sichrowsky, Peter, *Schuldig geboren, Kinder aus Nazifamilien*, Verlag Kiepenheuer & Witsch, Köln, 1987.

Wolgast, Eike, *Vergangenheitsbewältigung in der unmittelbaren Nachkriegszeit*, Sveučilište Heidelberg, izdanje 3/1997. (slobodni prijevod), http://www.uni-heidelberg.de/uni/presse/RuCa3_97/wolgast.htm

Vurušić, Vlado, „Najvažnija njemačka bitka“, *Jutarnji list*, 8. svibnja 2010.

<http://www.jutarnji.hr/template/article/article-print.jsp?id=760495>

Weizsäcker-Rede 1985: „8. Mai war ein Tag der Befreiung“, Spiegel Online, Politik,

<http://www.spiegel.de/politik/deutschland/weizsaecker-rede-1985-8-mai-war-ein-tag-der-befreiung-a-354568.html>

Summary

The article analyses the process of dealing with the past by trying to answer three questions: what it means to deal with the past, how and why to do it. After the explanation of the term itself, there follows the analysis of the process of dealing with the past in Germany as an example of a country that faced the past most thoroughly and successfully. In order to answer the question why to deal with the past, the author interviewed Vesna Teršelič, the director of Documenta – Centre for dealing with the past, the lawyer Vesna Alaburić and Teresa Forcades, a Benedictine nun actively involved with dealing with the past in her own country, Spain, which at the end of the seventies chose not to deal with Franco's era. The experiences of Germany and Spain show that dealing with the past is an integral part of a country's healing process after conflict. However, the article also shows that dealing with the past is a process that cannot be applied to all countries in the same way but that for each country a specific, tailor made approach is required. The success of the process depends on whether the need to deal with the past comes from the inside (the people themselves), whether the instruments of transitional justice integrate the country's culture, and whether the whole process is supported by the political elite, the church, the media, the scientific circles and the civil society.

Key words: dealing with the past, courts, truth commissions, guilty consciousness, political elite, church, media, scientific circles and civil society.

